

Viikingid – röövlid või kaupmehed?

Ivar Leimus

Viikingitest on kirjutatud sadu, kui mitte tuhandeid raamatuid. Peaaegu kõigis neis jagatakse vaprad purjetajad kahte kategooriasse, lääne- ja idaviikingeiks. Esimesed neist pärinesid peamiselt Taanist ja Norrast ning need olnud eelkõige ahned röövlid, jõhkardid ja vägistajad, kelle ees on värisenud kogu Lääne-Euroopa Briti saarte ja Iirimaaani välja. Teised lähtusid Rootsist ja nood saavutanud vägevuse, kaubeldes muinasjutuliselt jõuka Idaga, kogudes makse alistatud idaslaavi hõimudelt ning loonud viimaks Vana-Vene riigi. Tõenduseks tuuakse ühelt poolt arvukad Lääne-Euroopa annaalides alates 793. a. jäädvustatud teated viikingite rüüsteretkedest, teisalt Skandinaavia maades lasedunud tohutud hõbedakogused Araabia ja Lääne-Euroopa müntide ning mitmesuguste ehete ja metallikangide näol.

Tõepoolest, Skandinaavias leitud 8.–11. sajandi rahade täpset koguhulka ei söanda välja pakkuda keegi, ent kindlasti võib kõnelda mõnesajast tuhandest mündist. Esmajoones tänu Ojamaal katkematult avastatavatele aaretele

kasvab see number pealegi iga aastaga. Ent vaadake neid münte lähemalt. Mis puutub 9. ja 10. sajandisse, siis koosnevad toleaeegsed aarded kuni 980. aastateni peaaegu eranditult vaid idapoolsetest rahadest, dirhemitest, mis vermitud Araabia kalifaadis. Ainuüksi Rootsi, peamiselt Ojamaalt, on neid teada ca 75 000 tk. Mjalt on Araabia münte teada küll märgatavalt vähem, kuid siiski tuhandeid.¹

Keegi pole eriti kahtluse alla seadnud idapoolse hõbeda merkantilistlikku päritolu. Röövkäikudeks asus islamimaailm liiga kaugel, retk Rootsist sinna ja tagasi võis, olenevalt valitud sihtkohast, võtta aastaid.² Raske kujutleda, et väike sõdalaste salk oleks suutnud mõne kaliifi või emiiri hästiorganiseeritud väe vastu kaugel kodust midagi korda saata. Paralleel Cortési ja Montezumaga pole siin vististi kohane. Liati ei pääsenud viikingid vähemalt 10. sajandil enam kaugemale Volga keskjooksul asuvast bulgarite riigist. Kaubitsemist Idaga tõendavad ka araabia kirjalikud allikad, esmajoones Ibn Fadlani kuulus reisikiri.³ Peamiseks põhjamaadest itta viidud kaubaks näivad olevat olnud karusnahad, eriti kopranahad,⁴ nende kõrval aga ka orjad. Seda viimast tuleks vist küll võtta reservatsioonidega, sest on arvatud, et seoses kauge teega ei tulnud otsereisid Skandinaaviast itta kõne alla.⁵ Orjad aga olid kergesti riknev kaup, mida sai vedada vaid suhteliselt lühikeste vahemaade taha.

Et pikad kaubaretked polnud mõeldavad, peetakse Araabia müntidest koosnevaid Rootsi aardeid mõnikord ka alistatud slaavi hõimudelt kogutud maksu või Idas sõjaväeteenistuse eest saadud palga peegelduseks.⁶ Ent maksu koguti suuremalt jaolt ilmselt natuuras, näiteks karusnahkades, mille kohta on andmeid

¹ T. S. Noonan. Dirham exports to the Baltic in the Viking Age: some preliminary observations. – Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis. Nova series 6. Sigtuna Papers. Proceedings of the Sigtuna Symposium on Viking-Age Coinage 1–4 Juna 1989, ed. by K. Jonsson, B. Malmer. Stockholm–London, 1990, lk. 251–257, siin: lk. 255; A. Omrani. Balkh. En islamisk myntort i det historiska Iran. C-uppsats i arkeologi, höstterminen 2004. Handledare: K. Jonsson. Numismatiska forskningsgruppen, Stockholms Universitet, 2004, lk. 10.

² A. E. Lieber. Did a 'silver crisis' in central Asia affect the flow of Islamic coins into Scandinavia and Eastern Europe? – Sigtuna Papers. Stockholm–London, 1990, lk. 207–212, siin lk. 209.

³ A. P. Kovalevskij. Kniga Axmeda Ibn-Fadlana o ego putešestvii na Volgu v 921–922 gg. Xar'kov, 1956, lk. 143–146.

⁴ I. Leimus, M. Kiudsoo. Koprad ja hõbe. – Tuna 2004, nr. 4, lk. 31–47.

⁵ A. E. Lieber. Did a 'silver crisis' in central Asia..., lk. 209.

⁶ Seisukoha kriitika vt. T. S. Noonan. Dirham exports to the Baltic in the Viking Age..., lk. 215.

859. ja 883. aastast (*V god 6367 [859]. Varja-gi iz zamor'ja vzmali dan' s čudi, i so sloven, i s meri, i s krivičej. A hazary brali s poljan, i s severjan, i s vjatičej po serebrjanoy monete i po belke ot dyma; V god 6391 [883]. Načal Oleg voevat' protiv drevljan i, pokoriv ix, bral dan' s nix po černoj kunice*).⁷ Niisiis maksid Dnepri vesikonnas elanud slaavi hõimud poljaanid, severjaanid, vjaatitšid ning drevljaanid orava- ja nugisenahkadega, samas kui põhjapoolsed hõimud – tšuudid (läänemeresoomlased), sloveenid (Novgorodimaa slaavlased), merjalased (volgasoomlased), kriivitšid (Smolenskimaa slaavlased) – tasusid oma kohustused varjaagidele nähtavasti ka kopra-, soobli- ja teiste hinnaliste karusloomanahkadega.

Kuid “Nestori” kroonika vestab muudki. Osundatud 859. a. sissekandes räägitakse oravanahkade kõrval hõbemüntidest, mida kasaarid võtsid poljaanidelt, severjaanidelt ja vjaatitšitelt, hilisema teate kohaselt ka radiimitšitelt, üks hõbemünt majapidamise (suitsu) pealt. 885. a. lõi Oleg kasaaridelt üle radiimitšid, hakates neid ise maksustama. Ja alles 964.–966. a. õnnestus Svjatoslavil röövida kasaaridelt ka vjaatitšite rahamaks. Kroonika kasutab nii 885. kui ka 964. a. sündmusi kirjeldades mündi kohta küll lääneslaavi sõna *ščeljag* (poola *szeląg*), mis tuleneb muinaspõhja *skilling*ist (saksa *Schilling*, inglise *shilling*, eesti *killing*), kuid see on ilmselt ümberkirjutaja tarkus.⁸ Killing oli Euroopas algul arvestusühik (= 12 penni), kuid kui Prantsuse kuningas Louis IX alustas 1266. a. oma aja suurimate hõbemüntide *gros turnois*’de verimist, said need Saksamaal *Schillingi* nime. 14. sajandi lõpul hakkasid killingeid valmis-

tama Saksa Ordu kõrgmeister Winrich von Kniprode, hansalinn Lübeck ning Nürnbergi linnusekrahv Friedrich V von Hohenzollern. Ilmselt tahtis 14. sajandi vene munk (vanim säilinud kroonika käsikiri pärineb 1377. a.) terminit valides rõhutada, et maks tasuti parimas mõeldavas hõberahas. Suure tõenäosusega võis selleks olla vaid dirhem, vene *nogaata* (*naqd*, mitm. *nuqūd* – araabia k. raha; algselt – valitud, kõlisev münt), mis tõenäoliselt seisiski kroonika algupärandis. Muud raha Venemaale tollal lihtsalt ei liikunud, mõned üksikud Bütsantsi mündid ehk välja arvatud.

Siiski ei maksa arvata, nagu oleksid varjaagid kogutud maksudirhemid Venemaalt kõik koju viinud või sugulastele saatnud. Idast toodud raha peaks sel juhul heiaistuma ka Rootsi leidudes, need aga erinevad oma koosseisult Venemaa omadest tugevasti, vähemalt 10. sajandil. Ehkki mõlema võrreldava ala aarded kuuluvad suurelt jaolt 10. sajandi keskpaika, valitsevad Ojamaa leidudes 9. sajandi lõpu – 10. sajandi alguse dirhemid, Venemaa rahapadades aga on tugevasti esindatud vahetult nende peitmisele eelnenud aastakümnete mündid. Ka kestis Araabia müntide juurdevool ja kasutamine Venemaal palju kauem kui Skandinaavias, kus see kuivas kokku juba 10. sajandi keskpaiku.⁹

T. Noonani arvestuste kohaselt jäi umbes 60% dirhemeid Venemaale ja vaid 40% liikus sealt edasi.¹⁰ Raha püsis niisiis peamiselt Venemaal ja käibis sellel alal. 882. a. kohta märgib kroonika järgmist: “*Tot Oleg načal stavit' goroda i ustanovil dani slovenam, i krivičam, i meri,*¹¹ *i ustanovil varjagam davat' dan' ot Novgoroda po 300 griven ežegodno radi soxranenija mira, čto i*

⁷ Povest' vremennyx let. Siin ja edaspidi on kasutatud D. S. Lihhatšovi tõlget vanavene keelest. “Meretagused varjaagid võtsid andamit tšuudidelt ja sloveenidelt ja merjalastelt ja krivitšitelt. Aga kasaarid võtsid poljaanidelt ja severjaanidelt ja vjaatitšitelt hõberaha ja oravanaha suitsu [st. majapidamise] pealt. Aastal 6391 [883] hakkas Oleg sõdima drevljaanidega ja, alistanud nad, võttis andamiks musta nugise naha [majapidamiselt].”

⁸ V. Egorov. Čitaja “Povest' vremennyx let”. http://www.ipiran.ru/egorov/rpvl.htm#_Toc83716292

⁹ T. S. Noonan. Dirham exports to the Baltic in the Viking Age, lk. 254; vrd. T. S. Noonan. The Vikings in the East: Coins and Commerce. – Birka Studies 3. The Twelfth Viking Congress. Developments Around the Baltic and the North Sea in the Viking Age. Ed. by B. Ambrosiani, H. Clarke. Stockholm, lk. 230–234; I. Leimus. Finds of cufic coins in Estonia. Preliminary observations. – Wiadomości Numizmatyczne 2004, z. 2 (178), lk. 153–166, siin: lk. 154–155.

¹⁰ T. S. Noonan. Dirham exports to the Baltic in the Viking Age, lk. 251.

¹¹ 862. a. olid nood varjaagid minema ajanud ja endalt maksukoorma heitnud. Tagasi kutsuti nähtavasti mingid teised viikingid, kellega maksusuhet veel ei olnud.

*davalos' varjagam do samoj smerti Jaroslava.*¹² Seega pidid Novgorodi varjaagid tasuma Kiievi omadele igal aastal 300 grivnat lunaraha, muidu oleks neile kallale mindud. Muide, päris õpetlik näide sellest, kuidas ühed viikingid riisusid teisi! Sama toimus ju ilmselt ka Läänes. Me küll ei tea, mida tähendas grivna 9. sajandi lõpul – 10. sajandi algul, oli see hõbeda kaaluühik nagu hiljem või tähistas hoopis teatavat hulka tollal veel küllaltki ühtlase kaaluga valmistatud münte. Kuid igatahes oli ka siin, vähemalt algselt, tegemist rahamaksuga, mis Novgorodi vürstil tuli omakorda välja nõuda talle alluvatel hõimudelt – sloveenidelt, kriivitsitelt ja merjalastelt. Küllap osalesid maksustamises teisedki viikingid ja kindlasti ei läinud kogutud hõbe täielikult vürsti varakirstu. Sellele viitavad tervelt neli Gnjozdovos ja selle lähümbruses avastatud Araabia müntide aaret,¹³ mis, võttes arvesse sealset varjaagikeskust, võiksid – vähemalt osalt – olla kuulunud kohalikele družinnikutele. Muidugi võib siin tegu olla ka vürsti teeninud varjaagide palgarahaga.¹⁴

Kuid kindlasti ei ole kõik Venemaaavarustelt pärit aarded olnud ülemkihti kuulunud varjaagide omad. Esiteks on sealt leitud Araabia münte liiga palju, hetkel on isegi võimalu öelda, kui palju. Kui lähtuda T. Noonani viisteist aastat tagasi välja pakutud suhtarvust 60:40 ja väljaspool Venemaad leitud Araabia müntide koguarvust (üle 127 000),¹⁵ siis võiks Venemaal olla leitud rohkem kui 190 000 dirhemit. Ameerika teadlane Giles Carter on väl-

ja pakkunud valemi, mille järgi moodustavad leidudes registreeritud mündid umbes 1/2000 kogu impordist.¹⁶ Selle kohaselt moodustanuks idamaise hõbeda import Venemaale umbes 380 000 000 (loe: 380 miljonit) eksemplari. Et dirhem kaalus keskeltläbi kolm grammi, teeb see kokku üle tuhande tonni väärismetalli!¹⁷ Venemaale siirdunud idaviikingite arvu pole küll võimalik isegi oletada, kuid vaevalt, et see küündis üle mõne tuhande. See tähendaks aga tsentnereid hõbedat ühe mehe kohta, mis on ilmselt ebareaalne. Teiseks paiknevad idamaised mündiaarded laiali üle kogu maa,¹⁸ mitte üksnes viikingite tugipunktides. Kolmandaks tuli maks koguda kohalikult elanikkonnalt, kellelt järelikult eeldati teatava rahavaru olemasolu. Kusagilt ja millegi eest tuli see ju hankida. Ja neljandaks, dirhemite leiud ei piirdu üksnes Skandinaavia ja Venemaaga. Vähemalt 30 000 münti on avastatud ka Poolas/ Polaabias, umbes 8800 raha olevat registreeritud Eesti ja Läti, vähem Leedu aaretel.¹⁹ Praegustel andmetel on aga Eestist üksi leitud üle 40 aarde, mis kas täielikult või valdavalt koosnevad Araabia müntidest, ehkki sageli on tervetest potitäitest säilinud vaid mõni üksik raha.²⁰ See aga tähendab, et meilt pärit Araabia müntide koguhulk on tegelikult märgatavalt suurem. Sama kehtib teistegi maade kohta, kus pole alust eeldada laialdase viikingitest ülemkihi olemasolu. Seega saab peamiseks seletuseks tohutute hõbedakoguste liikumisele idast läände jääda siiski kaubandus, nagu seda on rõhutanud kõik eeskätt numismaatilise kallakuga uurijad.²¹

¹² “Too Oleg hakkas rajama linnuseid ja kehtestas andami sloveenidele ja kriivitsitele ja merjalastele ja määras varjaagidel anda Novgorodist igal aastal rahu tagamiseks andamit 300 grivnat, mida varjaagid andsidki kuni Jaroslavi surmani.”

¹³ V. L. Janin. Denezno-vesovye sistemō russkogo srednevekov'ja. Domongol'skij period. Moskva, 1956, lk. 120.

¹⁴ T. S. Noonan. The Vikings in the East: Coins and Commerce, lk. 215–236, siin: lk. 217.

¹⁵ T. S. Noonan. The Vikings in the East: Coins and Commerce, lk. 223. Kuid vahepeal on nii Rootsi kui ka Venemaa mündiaaines omajagu tüsenenud.

¹⁶ T. S. Noonan. Dirham exports to the Baltic in the Viking Age, lk. 255 järgi.

¹⁷ Seda kogust vähendab küll mõnevõrra tõik, et sageli pole aaretel mitte terved mündid, vaid nende katked.

¹⁸ Araabia mündileidude topograafiat Venemaal vt. V. L. Janin. Denezno-vesovye sistemō..., lk. 86, 102, 120.

¹⁹ T. S. Noonan. Dirham exports to the Baltic in the Viking Age, lk. 255; T. S. Noonan. The Vikings in the East: Coins and Commerce, lk. 223–224.

²⁰ I. Leimus. Finds of Cufic coins in Estonia. Preliminary observations. – Wiadomości Numizmatyczne 2004, z. 2 (178), lk. 153–166; I. Leimus, M. Kiudsoo. Koprad ja hõbe, lk. 153, 160.

²¹ Nt. T. S. Noonan. Dirham exports to the Baltic in the Viking Age; T. S. Noonan. The Vikings in the East: Coins and Commerce, lk. 217.

Kauplemine Idaga kestis ligi kaks sajandit. Kuid 10. sajandi keskpaiku hakkas enne nii võimsalt voolanud hõbedajõgi kokku tõmbuma. Algul Ojamaale, siis mujale Rootsi, Poola ja Baltikumi, viimaks ka Venemaale jõudis ikka vähem uusi dirhemeid. Uurijate põlvkonnad on diskuteerinud kirjeldatud nähtuse põhjuste üle ja pidanud selles süüdlaseks küll Ida hõbedakriisi, küll orienti viinud kaubateede katkemist Svjatoslavi retkede tulemusel, küll Kesk-Aasia pöördumist näoga hoopis lõuna suunas.²² Üksmeelt selles küsimuses aga pole leitud. Selge on vaid, et kõige viimased, väga üksikud Araabia mündid siinsetes leidudes on vermitud aastail 1012/1013–1014/1015.²³

Peale dirhemite on põhjamaade leidudesse sattunud ka Bütsantsi münste, Rootsis näiteks on neid leitud üle 600.²⁴ Enamik uurijaid on seniajani seisukohal, et viikingid tõid need kaasa sõjakäikudelt Bütsantsi või teenistusest keisri armee. Selliseks arvamuseks on teatud alust. Polnud ju Venemaal tegutsenud varjaagid vähem sõjakad kui nende läände siirdunud suguvennad. Näiteks 907. a. käis Konstantinoopoli all Oleg. Nestor vestab: "*V god 6415 [907]. Pošel Oleg na grekov... Greki že, uvidev èto, ispugalis' i skazali, poslav k Olegu: "Ne gubi goroda, dadim tebe dan', kakuju zaxočes'." I ostanovil Oleg voinov, i vynesli emu pišču i vino, no ne prinjal ego, tak kak bylo ono otravleno.*

I prikazal Oleg dat' dani na 2000 korablej: po 12 griven na čeloveka, a bylo v každom korable po 40 mužej."²⁵ Niisiis eelistasid Olegi sõdalased toidule (kartes mürgitamis?) raha. Kuid mõistagi ei saanud Olegi armaadas olla 2000 laeva, see tähendanuks absurdset suurt, 80 000-mehelist sõjaväge ja 960 000 (s. t. ligi miljonit) grivnat lunaraha. Isegi kui lugeda grivnat lihtsalt hilisema ümberkirjutaja interpretatsiooniks algse hõbemündi asemel, võrdunuks see ligi kolme tonni väärismetalliga. Kui aga lähutada V. L. Janini välja arvatud grivna normatiivsest kaalust 68,22 g,²⁶ lähevad arvud lausa astronoomiliseks. Kõnelemata siis hilisemast, umbes 197-grammisest grivnast. Igatahes ei toonud viikingid sellest hiidvarandusest koju midagi. Rootsist on leitud üksainus Leo VI Targa (886–912) münt, seegi väärtusetu vaskne follis, mis liiati pärineb Birkast²⁷ ja seostub tõenäoliselt kohaliku kauplemisega. Järelikult ei kujuta Bütsantsi müntidest koosnevad aarded endast viikingite sõjasaaki.

Mis puudutab nüüd viikingite teenimist Ida-Rooma keisrite palgasõduritena, siis sellega said nad kuulsaks tõepoolest.²⁸ Ent nende säästus jäid nähtavasti Konstantinoopoli kõrtsilettidele ja sealsete kurtisaanide vöö vahele. Rootsist teatakse vaid üht aardeleidu (Oxarve, tpq. 1120), mille peamiselt keiser Konstantinos IX Monomahhose (1042–1055) ajast pärinevat

²² Ida 10. sajandi hõbedakriisi kohta on olemas mahukas kirjandus, siinkohal olgu viidatud vaid T. S. Noonani arvukatele töödele. Seisukoha kriitika (mitte kõiges paikapidav) vt. A. E. Lieber. Did a 'silver crisis' in central Asia..., lk. 207–212.

²³ R. Vasmer. Ein im Dorfe Staryi Dedin in Weissrussland gemachter Fund kufischer Münzen. – Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 40:2. Stockholm, 1929, lk. 32–35; I. Leimus, M. Kiudsoo. Koprad ja hõbe Leimus, lk. 154; Chr. Kilger. Myntfund och den vikingatida silverhandeln. – Myntningen i Sverige 995–1995. Numismatiska Meddelanden 40. Stockholm, 1995, lk. 27–42; siin: lk. 32.

²⁴ I. Hammarberg, B. Malmer, T. Zachrisson. Byzantine Coins found in Sweden. Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis. Nova series 2. Stockholm–London, 1989, lk. 17.

²⁵ "Läks Oleg kreeklaste [bütsantslaste] peale... Kreeklaste aga seda nähes kohkusid ja saatsid Olegile sõna: "Ära saada linnu hukka, anname sulle sellist andamit, nagu tahad." "Ja peatas Oleg sõdalased ja toodi talle [linnast] toitu ja veini, kuid ei võtnud seda vastu, sest see oli mürgitatud. ... Ja käskis Oleg anda andamit 2000 laeva jaoks – 12 grivnat inimese kohta, aga igas laevas oli 40 meest."

²⁶ V. L. Janin. Denezno-vesovye sistemõ..., lk. 52. See ühik on jäänud siiski puht-arvestuslikuks ja pole seni, vaatamata V. L. Janini samas väljendatud ennustusele leidnud kinnitust arheoloogilis-numismaatilises aineses (vt. nt. B. Hårdh. Silver in the Viking Age. A Regional-Economic Study. Acta Archaeologica Lundensia, series in 8°, nr. 25. Stockholm, 1996, passim).

²⁷ I. Hammarberg, B. Malmer, T. Zachrisson. Byzantine Coins found in Sweden, lk. 27.

²⁸ M. Roslund. Byzantinische Funde aus Lund und Sigtuna. – Rom und Byzanz im Norden. Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.–14. Jahrhunderts, hrsg. von M. Müller-Wille, Bd. II. Mainz–Stuttgart, 1998, lk. 328–334.

123 milreesi võiksid peegeldada mingit laadi otsesuhteid Bütsantsiga.²⁹ Teine samasugune aare pärineb Eestist, Pärnu lähedalt Völlast. Selles 11. sajandi alguses maha maetud rahapotis (*tpq.* 1002/3) on Araabia ja Saksa müntide kõrval teada vähemalt 143 Konstantinoopolis peamiselt keisrite Basileios II ja Konstantinos VIII (976–1025) vermitud milreesi. Kahjuks hajus see ainulaadne peitevara paljude muuseumide ja erakogude vahel.³⁰ Osale rahadest olevat pannud ettevõtlik Riia kullassepp Böhm koguni aasad külge ja müünud need suveniirideks.³¹ Algselt võis Völla aardes olla paar-kolmsada Bütsantsi münti, mis teeb sellest Põhjamaade suurima sedalaadi lei.

Kuid tavaliselt esinevad Bütsantsi rahad aaretes vaid üksikult ning on enamasti löödud Basileios II – Konstantinos VIII valitsusajal.³² Kõik see, lisaks Bütsantsi müntide võrdlemisi väike hulk, on viinud Mats Roslundi mõttele, et enamjaolt polegi need Rootsi jõudnud varjaagist palgasõduri rahapaunas. Tema arvates viitavad leitud milreesid hoopis sidemetele Loode-Venemaaga ja kujutavad üht osa 10.–11. sajandi võimsast hõbedavoolust.³³ Võib lisada, et arvatavasti saabus koos Basileiose–Konstantinose müntidega Läänemere äärde ka suurem osa paari-kolme varasema keisri rahadest. Valdavalt kuuluvad Rootsis (nagu ka mujal põhjamaades) leitud Bütsantsi vermingud suhteliselt kitsasse vahemikku, aastaisse 945–959 ja 977–989.³⁴ See oli parajasti aeg, mil Põhja- ja Ida-Euroopat tabas ränk hõbedapuudus. Samas otsis Lääne hõbe alles oma teed siia. Vägisi kipub pähe mõte, et

leevendamaks ajutist hõbedanappust püüti seda mõnda aega hankida kusagilt mujalt, kaasa arvatud Ida-Rooma riigist. Samal ajal jõuavad Läänemere kallastele ka Mustast ja Kaspia merest lõunas valitsenud muhameedlike dünastiate – Hamdaniidide ja Buiidide, pisut hiljem Uqailiidide ning Marwaniidide – vähesed dirhemid, osutades sama suhtlusuunda nagu Bütsantsi rahadki. Kui aga 980.–990. aastad töid Läänemere maadesse Saksa ja Inglise raha, lõppes ka hõbevalge hankimine Konstantinoopolist. Jättes kõrvale eespool mainitud erakordse Oxarve leiu, pärineb 11. sajandi keisritelt vaid 14 Rootsis leitud Bütsantsi münti.³⁵

Hoopis teistmoodi kajastab mündimaterjal 10. sajandi keskpaigani viikingite läänesuhteid. Tänapäevaks juba pisut vananenud andmetel (1966. a.) oli Skandinaavia 40 leiust ühtekokku teada vaid umbes sadakond karolingide raha, millest kõigest 54 kuulus enne 950. aastat peidetud aaretesse. 22 münti lisandub 15 viikingiaegsest kalmest ja kaubitsemiskohast/asulast.³⁶ Sama haruldased on ka varajased (enne 950. a. vermitud) anglosaksi pennid. 1981. aastaks oli neid kogu Skandinaaviast registreeritud ühtekokku kõigest umbes 60 eksemplari, lisaks 5 tükki Poolast.³⁷ Praeguseks on münte avastatud küll pisut juurde. 1989. a. seisuga teati Läänemere-ruumist 119 Karolingide raha 55 leiust, kusjuures 15 leidu 22 mündiga olid peidetud juba pärast 950. a.³⁸ Kuid siinjuures tuleb arvesse võtta, et mitte kõik hilisematest leidudest registreeritud mündid ei pea tingimata olema nii vanad. Osa neist võib kuuluda aastakümneid hiljem löödud järelmüntide sekka.³⁹

²⁹ I. Hammarberg, B. Malmer, T. Zachrisson. Byzantine Coins found in Sweden, lk. 73–74.

³⁰ A. Molvögin. Die Funde westeuropäischer Münzen des 19. bis 12. Jahrhunderts in Estland. Numismatische Studien 10. Hamburg 1994, nr. 8.

³¹ Eesti Ajaloomuuseumi arhiiv, f. 159, n. 1, s. 12, l. 209.

³² I. Hammarberg, B. Malmer, T. Zachrisson. Byzantine Coins found in Sweden, lk. 34–40.

³³ M. Roslund. Byzantinische Funde aus Lund und Sigtuna, lk. 332.

³⁴ I. Hammarberg, B. Malmer, T. Zachrisson. Byzantine Coins found in Sweden, lk. 28–40.

³⁵ Samas, lk. 42–49.

³⁶ K. Skaare. Die karolingischen Münzfunde in Skandinavien und der Schatzfund von Hon. – Hamburger Beiträge zur Numismatik, H. 20, 1966 (Bd. VI). Hamburg, 1966, lk. 393–408, siin: lk. 396, 398.

³⁷ K. Jonsson. The Anglo-Saxon and Anglo-Norman element of North European coin finds – Viking-Age Coinage in the Northern Lands. The Sixth Oxford symposium on Coinage and Monetary History, ed. by M. A. S. Blackburn, D. M. Metcalf, Part 1, BAR International Series 122(i). Oxford, 1981, lk. 150.

³⁸ S. Suchodolski. Die erste Welle der westeuropäischen Münzen im Ostseeraum. – Sigtuna Papers. Stockholm–London, 1990, lk. 317–325, siin: lk. 317.

Arheoloogilised kaevamised muistsetel kauba-platsidel (Truso, Uppåkra, Maletofte, Tissø jt.) on veel pisut kasvatanud nii Karolingide kui ka varajaste anglosaksi pennide hulka,⁴⁰ kuid üldpilti see mõistagi ei muuda. Oma paiknemiselt jagunevad leiukohad peamiselt Taani ja vähemal määral Norra vahel, kusjuures Rootsi teatakse vaid üksikuid Karolingide aja rahaseid.⁴¹ Erandi moodustab siin ainult Mälari suurim 9. saj. kaubanduskeskus Birka, kust on välja kaevatud seitse Karolingide ja kümme-kond varajast anglosaxide münti.⁴²

Samal ajal olevat viikingid saanud kroonikate ebatäielikel andmetel ainuüksi Frangi riigist 9. sajandil lunarahana 44 250 naela, s. t. ligi 18 tonni väärismetalli, peamiselt hõbedat.⁴³ Skandinaavias on sellest hõbedamäest üles leitud kõigest paarsada grammi. Tegelikult pole Skandinaavia numismaatilises aineses olulist vahet ülkäsitletud ja sellele eelnenud perioodi vahel. 8. sajandil, kui tsiviliseeritud Läänel polnud veel põhjust väriseda jõllis silmadega bersekkide ees, ringlesid Põhja-Euroopas, peamiselt Inglismaal ja selle eeskujul ka Friismaal löödud väikesed ja paksud, umbes gramm kaaluvad hõbe-*sceatta*'d. Jüütimaa läänerrannikust ida poole liikudes teame hetkel nimetada vähemalt 14 leidu umbes 140 mündiga, lisaks Föhri saare lõunakaldal päevavalgele tulnud 87 rahast koosnev aare.⁴⁴ Needki leiukohad koonduvad peamiselt Taani, kus Ribest üksi on prae-

guseks välja kaevatud juba 120 *sceattat*. Lisaks asub üks leiukoht Norras, üks Skånes ja üks Helgö Mälaril.⁴⁵ Ning hiljuti tuli Trusos päevavalgele ka esimene niisugune rahake Poolast.⁴⁶ Niisiis pärineb suurem osa nii eelviikingi- kui ka varasel viikingiajal Lääne-Euroopast tulnud armetust mündikogusest omaaegsetest tähtsamatest kaubanduskeskustest. See viitab ilmselt kaubanduse juhtivale rollile selle vähesegi hõbeda liikumisel läänest itta, kuna rüüsteretkede osa jääb vaid annaalide lehekülgedele.

Õieti ainsaks leiuks, mis teeb jutud Läänest röövitud rikkustest mõnevõrra usutavamaks, on Norrast juba 1834. a. avastatud Honi aare, mis sisaldas 2,5 kg kullast ehteid ja nii Idast kui ka Läänest pärinevaid münte (*tpq* 234 AH = 848/9 AD). Norra teadlane K. Skaare on vihjanud võimalusele, et tegemist võis olla viikingi varandusega. Ta toob kinnituseks Bertiniani annaalid 858. aasta kohta, mil normannid võtsid pantvangi St. Denis' kloostris abti (koos tema vennaga, kes oli samuti abt, kuid St. Mauri kloostrist). Kõrgete kirikumeeste väljalunastamiseks olevat St. Denis üksi tasunud röövliitele 658 naela (ligi 300 kg) kullas ning 3250 naela (1462,5 kg) hõbedas.⁴⁷ Et kuld oli Lõuna-Euroopas umbes kümme korda hõbedast kallim, pidi klooster oma abti eest välja käima teisisõnu ligi 10 000 naela ehk üle neli tonni puhast hõbedat. Seda oli rohkem, kui Saksa Ordu tasus Taani kuningale Valdemar IV-le 1346.

³⁹ Samas.

⁴⁰ A. Bartczak, M. F. Jagodzinski, S. Suchodolski. Monety z VIII i IX w. odkryte w Janowie Pomorskim, gm. Elbląg – dawnym Truso. – Wiadomości Numizmatyczne, R. XLVIII, 2004, z. 1 (177), lk. 21–48, siin: lk. 36–37; U. Silvergren, Mynten från Uppåkra (2). – Svensk Numismatisk Tidskrift 4 (2002), lk. 76; S. von Heijne. Särpräglad. Lund, 2004, lk. 246, nr. 1.123; 289, nr. 4.90.

⁴¹ K. Skaare. Die karolingischen Müntfunde in Skandinavien und der Schatzfund von Hon, lk. 402; S. Suchodolski. Die erste Welle der westeuropäischen Münzen im Ostseeraum, lk. 318.

⁴² E. Wiséhn, Myntfynd från Uppland. Sveriges mynthistoria. Landskapsinventeringen 4. Kungliga Myntkabinettet. Stockholm, 1989, lk. 22–38.

⁴³ K. Skaare. Die karolingischen Müntfunde in Skandinavien und der Schatzfund von Hon, lk. 393; K. Jonsson. The routes for the importation of German and English coins to the Northern lands in the Viking Age. – Fernhandel und Geldwirtschaft. Beiträge zum deutschen Münzwesen in sächsischer und salischer Zeit. Ergebnisse des Dannenberg-Kolloquiums 1990. Hrsg. von B. Kluge. Sigmaringen, 1993, lk. 205–232, siin: lk. 206–207.

⁴⁴ K. Bendixen. Skandinaviske fund av sceattas. – Hikuin 11, 1985, lk. 33–40; G. Hatz. Der Münzfund vom Goting-Kliff/ Föhr. – Numismatische Studien 14. Hamburg, 2001, eriti lk. 50–52.

⁴⁵ K. Bendixen. Skandinaviske fund av sceattas, lk. 34.

⁴⁶ A. Bartczak, M. F. Jagodzinski, S. Suchodolski. Monety z VIII i IX w. odkryte w Janowie Pomorskim, gm. Elbląg – dawnym Truso, lk. 38.

⁴⁷ K. Skaare. The Viking-Age gold hoard from Hon, Norway, reconsidered. – XII. Internationaler Numismatischer Kongress Berlin 1997. Akten – Proceedings – Actes II. Berlin 2000, lk. 966–971, siin: lk. 969.

a. terve Eestimaa hertsogkonna eest!⁴⁸ Taani kuninga Valdemar II lunaraha Schwerini vangipõlvest pääsemiseks 1225. a. oli küll veel kõrgem, 45 000 Kölni marka (10,5 tonni) puhast hõbedat,⁴⁹ kuid siin oli tegemist ikkagi tollal võimsa riigi ainuvalitseja ning ühekordse summaga. Viikingid aga nõutasid Karolingide riigis *danegeldi* 845., 853., 861., 862., 866., 877., 884., 886., 887., 889., 924. ja 926. aastal, s. t. iga natukese aja tagant, ja alati tuhandeid naelu hõbedat.⁵⁰ Kust siis veel ühel kloostril sellised kullaja hõbedahunnikud, mis muide tunduvalt ületasid kogu riigi keskmise ühekordse lunamaksu.

Honi aaret peetakse kogu Euroopas uni-kaalseks. Ainus müntide poolest sellele mõnevõrra sarnane leid, mis sisaldas sadakonda Bütsantsi ja Araabia kuldraha, tuli 1857. a. päevavalgele Reno jõest Itaalias Bologna lähedal (*tpq* 813).⁵¹ Siiski leidub Honi aardele tagasihoidlik paralleel ka põhjamaades ja nimelt Eestis. Millalgi juba 19. sajandil annetas Essu (Jess) mõisa omanik parun Dellingshausen Eestimaa Provintsiaalmuuseumile (praegu Eesti Ajaloomuuseum) oma turbarabast 8 jala sügavuselt leitud kuus hästi säilinud kuldripatsit.⁵² Neist viis on ümmargused kullassepatööd, kaunistatud granulatsooni ja filigraaniga ning varustatud kandeasaga. Kuuendaks ripatsiks on kannaga Araabia münt. Aardekese kogukaal oli algselt 28,4 g, niisiis ümmarguselt sada korda väiksem kui Honi leiul. Teisalt on see siiski ainus Eesti viikingiaegne kuldaare, mistõttu väärib põhjalikumat vaatlust.

Essu ripatsid sarnanevad oma tehnoloogiliselt teostuselt ja välimuselt Honi aarde vastavatele ehteasjadele, kuid kannavad neist erinevat dekoori. Õieti on seda kahte tüüpi. Suuremaid ripatseid kaunistab neli sümmeetrilise paigutusega rõngast, mis keskel moodustavad rombristi ja mille sees paiknevad silmusnelinurgad. Üks niisugune ripats kaaluga 5,7 g on



Essu ripatsid.

täna seks kaduma läinud,⁵³ teise kaal on 4,97 g. Ehteasja ümbritseb filigraantraadist rant, mis jätkub sujuvalt ka kandeasas. Teist tüüpi ornament võiks tinglikult (või ka päriselt) kutsuda elupuuks, mille mõlemal küljel kasvab sümmeetriliselt kolm spiraalselt allapoole keerduvat oksa. Ka neid ripatseid ümbritseb filigraantraadist rant, mis aga lõikab ehte pinna kanna juures. Kannad on kaunistatud nii ümbritseva filigraantraadiga, samast traadist S-kujuliste moodustiste kui ka kahel pool kanda asuvate graanulitega. Sealjuures on ühele neist ripatsitest ornament kantud pea alaspidi, nii et “puu” mitte ei kasva, vaid ripub. Need asjakesed kaaluvad vastavalt 4,40; 4,35 ja 4,03 g (viimasel on kaduma läinud üks kanda piirav graanul) ning on nähtavasti kõik ühe meistri töö. Tähelepanavalt ühtlane justering osutab võimalusele, et toorikuks on kasutatud

⁴⁸ 20 000 Kölni marka puhast hõbedat.

⁴⁹ F. C. Dahlmann. *Geschichte von Dänemark* 1. Hamburg, 1840, lk. 387.

⁵⁰ K. Skaare. *Die karolingischen Münzfunde in Skandinavien und der Schatzfund von Hon*, lk. 393.

⁵¹ K. Skaare. *Die karolingischen Münzfunde in Skandinavien und der Schatzfund von Hon*, lk. 406.

⁵² G. Hansen. *Die Sammlungen inländischer Altherthümer und anderer auf die baltischen Provinzen bezüglichen Gegenstände des Estländischen Provinzial-Museums*. Reval, 1875, lk. 16, nr. 19–24, tahv. III: 9, 10.

⁵³ Foto sellest on avaldatud Riia 1896. a. arheoloogikongressi kataloogis: *Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga* 1896. Riga, 1896, tahv. 27: 4.

mingeid laiaks löödud kuldmünste, näiteks Bütsantsi solidusi või kalifaadi dinaare.

Kahte kirjeldatud ripatsitüüpi ei lahuta ainult dekoor. Erineb ka kasutatud filigraantraat, mis esimese tüübi kaunistustel on peenem ja meenutab sakilise ülaservaga linti. Suurema reljeefsuse saavutamiseks on muistne meister kasutanud kaht paralleelset traati. Lisaks on filigraani sakid veel omakorda täkitud – meenetus, mida Rootsi arheoloog Holger Arbman nimetas ekvatoriaallõikeks ja mis tema järgi iseloomustab karolingide kullassepakunsti kvaliteetideid.⁵⁴ Elupuuga ripatseil seevastu on kasutatud vaid lihtsamat ja jämedamat traati. Silmusnelinurkadega ripatsi kuld on punakat tooni ja erineb oma koostiselt elupuu-tüübi kulla kergelt rohekast varjundist.

Władysław Duczko, kes tunneb Essu ehteasju vaid Tartu Ülikooli omaaegse arheoloogiaprofessori A. M. Tallgreni joonise põhjal (Aspelini järgi), peab neid, vähemalt elupuu-varianti, viikingite tööks, mis on valmistatud kas Rootsis või mõnes Venemaal asunud koloonias. Tema arvamus toetub Venemaal – Gnjozdovos (aardes ja kalmes) Vladimiri kubernangus, Tšernigovi lähistel, Timerevos ja Kiievis avastatud mitmele seda tüüpi ehte.⁵⁵ Tegelikult on taimornamentikaga filigraanripatseid koguni kahe Gnjozdovo aarde koostises. Üks neist on pisut varasem (*tpq* 928)⁵⁶ ja sealne hõberipats on meie elupuu-tüübile lähedasim, ehkki ülemiste okste juures võib juba täheldada degenereerumise märke.⁵⁷ Teine on peidetud pärast 10. sajandi keskpaika (*tpq* 951), ripatsid on samuti hõbedast ja erinevad oma ornamendilt märgatavalt Essu sajandi võrra vanemast versioonist.⁵⁸ Duczko mainitud Gnjozdovo kalmest leitud ripats on

valatud pronksist, selle motiiv on tugevasti moondunud, nagu ka teisel sellesarnasel, mis on kullatud ja välja kaevatud 1977. a. Viimast dateeritakse samuti 10. sajandiga.⁵⁹ Mitte küll motiivi, kuid üldmulje poolest on Essu elupuu-tüübile lähedased hoopis Gnjozdovo linnuselt 1940. a. välja kaevatud kolm kullast ümmargust filigraanripatsit, mis aga kuuluvad samuti 10.–11. sajandisse.⁶⁰ Timerevo ripats meenutab Gnjozdovo varasema aarde oma, kuid siingi võib täheldada teatavat lihtsustumist – kolme oksa asemel on puu kummalgi küljel näha vaid kahte.⁶¹ Veel sammuke moonumise teed on Birkast avastatud sarnane ehteasi.⁶² Niisiis on Venemaa seda tüüpi ripatsite leiud, niipalju kui teada, kõik hilisemad kui 9. sajand ja algne motiiv neil juba vähem või rohkem degenereerunud. Ja järelikult kujutavad Essu ripatsid elupuu-tüübi n.-ö. algupärandid, mis viikingeile nähtavasti väga meeldis ja mida hiljem eriti Venemaal laialt imiteeriti. Võttes arvesse nende jäljenduste ulatuslikku levikut alates 10. sajandi alguskolmandikust, võiksid originaalid kuuluda juba 9. sajandisse, arvatavasti selle teise poolde.

Samas, diskuteerides Honi aarde ehte, sealhulgas ümmarguste filigraanripatsite päritolu üle, ei välista W. Duczko sugugi nende Lääne-Euroopa päritolu. Probleem on vaid, kas need ehted on valmistatud Karolingide riigis või Inglismaal.⁶³ Kindlasti kehtib sama küsimus ka Essu silmusnelinurk-tüübi puhul. Selle kasuks kõneleb juba motiiv, mis küll ei pea tingimata olema kristlik, kuid näeb igatahes väga sedamoodi välja. Mis puutub nüüd elupuu-tüüpi, siis nende ripatsite päritolu jätaaksin ma esialgu lahtiseks. Tehnoloogiline lähedus seob neid kindlasti silmusnelinurk-

⁵⁴ H. Arbman. Schweden und das Karolingische Reich. Studien zu den Handelsverbindungen des 9. Jahrhunderts. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 43. Stockholm, 1937, lk. 188.

⁵⁵ W. Duczko. Birka V. The filigree and granulation work of the Viking period. An analysis of the material from Björkö. Stockholm, 1985, lk. 42.

⁵⁶ A. K. Markov. 1910. Topografija kladov vostočnyx monet (sasanidskix i kufičeskix). St. Peterburg, 1910, nr. 238.

⁵⁷ V. V. Sedov. Vostočnye slavjane v VI–XIII v. – Arxeologija SSSR. Moskva, 1982, lk. 281, tahv. 68: 9.

⁵⁸ Put' iz varjag v greki i iz grek ... Katalog vystavki. Gosudarstvennyj istoričeskij muzej. Moskva, 1996, lk. 48–50.

⁵⁹ Samas, lk. 63.

⁶⁰ Samas, lk. 57.

⁶¹ W. Duczko. Birka V, lk. 41.

⁶² Samas, lk. 41–42.

⁶³ Samas, lk. 106–110.



Araabia mündi avers...



... ja revers.

tüübiga, kuid samas ei luba ülalmainitud erinevused pidada mõlemad ühe töökoja toodanguks. Kindlamat pidet ei paku ka motiiv. Kui see on algselt tõesti olnud kristlik, siis juba ühe Essu ripatsi pea alaspidi riputamine näitab, et meister polnud sümboli sügavamast tähendusest enam teadlik. Ehkki selline äpardus võis juhtuda ka kristlasega. Teisalt leidub sarnast taimornamenti Kesk-Aasia kunstis, näiteks Afanasjevo aardesse kuuluva 8.–9. sajandi hõbenõu palmettides.⁶⁴ Pealegi on elupuu-tüüpi ripatsite kandaasade ülaosas ja tagaküljel näha kulumise märke, kuid mõlemad silmusnelinurk-ripatsid (niipalju, kui lubab otsustada ka kadunud eksemplari reproduktsioon) on täiesti värsked ja pole seega algselt ehtekomplekti kuulunud. Järelikult võivad eri tüüpi ripatsid olla tulnud täiesti eri suundadest.

Mis puudutab ripatsina kasutatud araa-

bia kuldmünti, siis nende leiud on kogu Põhja-Euroopas äärmiselt haruldased. Rootsi näiteks on teada viis niisugust dinaari ja üks järelmünt.⁶⁵ Essu aarde raha on loonud Abbasiidide kaliif al-Musta'in 864.–865. a. (250 AH).⁶⁶ Kahjuks katab dinaari vermimispaika mündile lisatud kand. Näha on vaid selle algustähed *al-* ja viimase tähe pikem lõpukonks, mis osutavad tõenäoliselt aš-Šašile (praegune Taškent), kust on teada mitmeid selle kaliifi samal aastal vermitud kuldrahasid.

Avers:

kalimah Ia, la-tüüp B⁶⁷

al-'Abbas ibn

amir al-muminin

Revers:

kalimah IIB

al-Musta'in billah

keskel punkt.

⁶⁴ V. P. Darkevič. Xudožestvennyj metall Vostoka VIII–XIII vv. Moskva, 1976, lk. 34, tahv. 15.

⁶⁵ G. Rispling. Catalogue and Comments on the Islamic Coins from the Excavations 1990–1995. – Birka Studies 6. Excavations in the Black Earth 1990–1995. Eastern Connections. Part Two: Numismatics and Metrology, ed. by B. Ambrosiani. Stockholm, 2004, lk. 26–60, siin: lk. 39.

⁶⁶ Mündi on määranud I. G. Dobrovolski Riiklikust Ermitaažist.

⁶⁷ Vastavalt Rootsi viikingiaegsete mündileidude publikatsioonis "Corpus nummorum saeculorum IX–XI qui in Suecia reperti sunt" (Stockholm, 1976) kasutatud süsteemile. *Kalimah* on peaaegu kõigil tollastel Araabia rahadel paiknev koraanist pärinev tüüptekst.

Kullast kandeas on viikingiajale tüüpiline, rihvitud ja kinnitatud kullast neediga.⁶⁸ Samas on kanna ülaosa tugevasti kulunud, mis osutab pikaajalisele kandmisele ega luba mündi veremimisaasta järgi dateerida ühtlasi kogu leidu. Võttes arvesse ka eespool käsitletud ripatsite võimalikku ajamäärangut, võiks Essu aare olla sohu kätketud millalgi 9. sajandi lõpul.

Nagu märgitud, on Essu leid Honi suure peitevara kõrval ainuke põhjamaade viikingiaegne kuldaare. Mõlemad kuuluvad 9. sajandisse, ehkki Honi aare on Essu omast umbes pool sajandit varasem. Mõlemad leiti soost, esimene kolme,⁶⁹ teine koguni kaheksa jala sügavuselt. Kuid kui võtta arvesse, et tavalised viikingi- ja hilisviikingiaegsed rahapajad asuvad keskeltläbi umbes labida-sügavusel,⁷⁰ siis pole erinevusel kolme ja kaheksa jala vahel tähtsust. Mõlemad kuldaarded on heidetud laukasse, kattemata neid enam kunagi pinnale tuua. Seetõttu võib siin olla tegu haruldase ohvrianniga, ehkki Honi tohutu kullakogus – kahju ju! – on uurijaid sundinud selles kahtlema.⁷¹ Missugust võorast sümboolikat kollane metall kandis, sel polnud ohverdaja jaoks vähimatki tähtsust, isegi kui ta oleks olnud teadlik, et dinaarile oli löödud Allahi nimi ja ripatseid kaunistavad kristlikud märgid. Viikingiaeg oli põhjamaades teatavasti hõbedane ajajärk. Samas on kuld viikingiaja folklooris levinum kui hõbe. Kui aga hõbedast kõneldakse üksnes maksevahendi või vara tähenduses, siis kulla tähendusväli oli palju laiem, hõlmates ka palju muud, ennekõike igasuguseid häid asju.⁷² Niisiis käibis hõbe inimeste vahel, kuid kulda kõlbas pakkuda ka jumalatele. See selgitab ka, miks kuld on viikin-

giaegsetes leidudes samavõrd haruldane⁷³ kui hõbe tavaline. Hõbe pandi tallele enda jaoks, seda võis jälle vaja minna. Seetõttu paikneb see reeglina künnikihis, enamasti juba muinasajast peale asustatud paigas, ja tuleb põllutöödel kergesti välja. Kuld seevastu pillati vette või sohu,⁷⁴ see jäi peitu ja asub liiati põlluharimiseks kõlbmatus kohas. Nõnda võiks mõnigi viikingiaegne kuldaare olla veel leidmata.

Kirjeldatud erandeist hoolimata jääb selgusetuks, kuhu kadus kogu ülejäänud frankidelt röövitud vara. Carteri valemi järgi oleks põhjamaadesse pidanud jõudma kõigest paar tsentnerit Karolingide hõbedat, mis kirjalike allikate põhjal teadaolevast viikingite saagist teeb ümmarguselt ühe protsendi! Peter Sawyer on varem arvanud, et riisutud raha eest ostsid viikingid Inglismaal maad.⁷⁵ Sellele võiks viidata näiteks Lääne-Euroopa suurim hõbedaaare 10. sajandi algusest (ca 905–910), Prestoni lähedal Lancashire's avastatud Cuerdale rahakirst,⁷⁶ milles oli u. 7500 münti ja tuhatkond muud hõbeeset, kokku 40 kg väärismetalli.⁷⁷ Teised uurijad, nt. K. Skaare, on selles suhtes skeptilisemad.⁷⁸ Praegu peetakse Cuerdale aaret, võttes arvesse ka selle hoolega valitud pakendit – tinakirst puukirstus –, pigem viikingite väekassaks.⁷⁹ Samast leitud luunõelad osutavad, et tegemist võis olla nendega eraldi kinnitatud rahapungade – üksikute osamakude või -panustega. Kuid nii või teisiti on Cuerdale aare ainulaadne ja sellisena kindlasti erand, mis ei anna alust laiemateks järeldusteks. Oma vaa-teid on ajapikku muutnud ka P. Sawyer. Nüüd arvab ta, et Läänes paikseks jäänud viikingid kulutasid riisutud varandused igapäevasteks

⁶⁸ Vrd. K. Skaare. The Viking-Age gold hoard from Hon, Norway, reconsidered, lk. 968, joon. lk. 971.

⁶⁹ K. Skaare. The Viking-Age gold hoard from Hon, Norway, reconsidered, lk. 966.

⁷⁰ M. Östergren. Mellan stengrund och stenhus. Gotlands vikingatida silverskatter som boplatindikation. Theses and Papers in Archaeology 2. Visby, 1989, lk. 60–61.

⁷¹ K. Skaare. The Viking-Age gold hoard from Hon, Norway, reconsidered, lk. 969.

⁷² Autor tänab Tõnno Joonuksit asja uurimise ja vastava märkuse eest.

⁷³ B. Hårdh. Silver in the Viking Age, lk. 132–133.

⁷⁴ Vt. ka B. Hårdh. Silver in the Viking Age, lk. 134.

⁷⁵ P. H. Sawyer. The Age of the Vikings. London, 1962, lk. 97–99.

⁷⁶ K. Bendixen. The currency in Denmark from the beginning of the Viking age until c. 1100. – Viking-Age Coinage in the Northern Lands. The Sixth Oxford symposium on Coinage and Monetary History, ed. by M. A. S. Blackburn, D. M. Metcalf, Part 2, BAR International Series 122(ii). Oxford, 1981, lk. 1, lk. 405–418, siin: lk. 408.

⁷⁷ G. Williams & L. Webster. The Cuerdale Hoard. <http://www.bbc.co.uk/history/ancient/vikings/cuerdale>.

⁷⁸ K. Skaare. Die karolingischen Müntfunde in Skandinavien und der Schatzfund von Hon, lk. 401.

⁷⁹ M. Banks. Numismatic Gazette, December 1966.

vajadusteks ära kohapeal, andes sellega ühtlasi tõuke sealse majanduse arengule.⁸⁰ Tõepoolest asus taanlasi-norralasi elama nii Frangi riiki kui ka Inglismaale, ehkki endiselt on vaidlusteemaks, kui suurel määral ja millistes suhetes kohaliku rahvaga see toimus.⁸¹

Kuid parema puudumisel tuleb sellise seletusega esialgu leppida. Samas ei saa välistada ka kirjalike allikate tendentslikkust. Ülalpool nägime, kui ebareaalselt suur pidi olema ühestainsast kloostrist üheainsa abti eest tasutud lunaraha. Pole alust arvata, et niisugune ülepaisutus oli ainukordne ja erandlik. Viikingid olid lääneeurooplase silmis jõledad ja julmad paganad, metslased juba loomult, kelle hirmuteod pandi kirja kristlikud mungad. Väike liialdus tuli seejuures ainult kasuks ja võis teenida kasvatustlikku eesmärki. Pealegi, Timothy Reuter on väitnud, et enamik Euroopat pidas 8.–9. sajandil viikingeiks hoopis franke ja järelikult läheb vähemalt osa skandinaavlastele süüks pandud vägivaldast lääneeurooplaste endi arvele.⁸² Seega tuleb ettevaatusega suhtuda annaaside andmetesse lunarahaks makstud hõbedakoguste kohta.

10. sajandi keskpaigast peale hakkab Lääne-Euroopa vermingute arv leidudes siiski tasapisi kasvama.⁸³ Kuid alles seoses Rammelsbergi maardlate kasutuselevõtuga Harzi mägedes 970. aastail sai Lääne-Euroopa hõbedaallika, mis võimaldas münditoodangut hüppeliselt suurendada. Alates 980.–990. aastatest löödi Goslaris ja selle ümbruses ra-

haks tonnide viisi hõbedat. Miljoneid mün- te, peamiselt nn. Otto ja Adelheidi penne⁸⁴ rändas idapoolsetele turgudele, võib-olla aga ka Inglismaale, kus need toorainena hoogustasid kohalikku müntimistegevust. Sealpeale kuni 11. sajandi lõpuni jäi Põhja- ning Ida-Euroopa maapõue sadu muinasvarasid tuhandete ja tuhandete Läänes vermitud müntidega.

Nende hulka kuuluvad ka Inglise pennid, mille koguhulk kaalurahanduse piirkonna⁸⁵ aaretes tõuseb alates 10. sajandi lõpust hüppeliselt. Praeguseks on siit täpsemaid andmeid kokku umbes 61 000 anglosaksi ja normanni mündi kohta aastaist 970–1145. See on aines, mida võib juba käsitleda statistiliselt. Ehk nüüd viimaks peegeldab see Inglismaalt toodud varandusi? Võrdlusmaterjali pakuvad ka kirjalikud allikad. Näiteks pani anglosaksi kroonik täpselt kirja aastail 991–1018 viikingeile makstud *danegeldid*. Nii maksti neile 991. a. välja 10 000, 994. a. 16 000, 1002. a. 24 000, 1006. a. 36 000, 1012. a. 48 000 ja 1018. a. 82 500 naela, nimetatud aastatel kokku seega 216 500 naela ehk 52 miljonit penni!⁸⁶ Inglismaa mündisüsteem oli Euroopa üks arenenumaid ja siin kehtis alates 973. aastast perioodiline raha ümbervahetamise sund (*renovatio monetarum*).⁸⁷ Iga kuue aasta tagant tuli vanad mündid tuua rahapatta ja vahetada värske raha vastu. Asja mõte oli krooni varakambri täitmisel. Iga 12 vana penni (ühe šillingi) vastu andis riigikassa vaid 9 uut. Meie teema jaoks on aga tähtis, et korraga kehtis Inglismaal vaid üksainus,

⁸⁰ P. Sawyer. Coins and commerce. – Sigtuna Papers. Stockholm–London, 1990, lk. 283–288, siin: lk. 285.

⁸¹ Vt. nt. S. Keynes. The Vikings in England c. 790–1016. – The Oxford Illustrated History of the Vikings, ed. by. P. Sawyer. Oxford–New-York, 1997, lk. 48–82, siin: lk. 63 jj.; R. A. Hall. Vikings Gone West? A Summary Review. – Birka Studies 3. The Twelfth Viking Congress. Developments Around the Baltic and the North Sea in the Viking Age. Ed. by B. Ambrosiani, H. Clarke. Stockholm, 1994, lk. 32–49.

⁸² T. Reuter. Plunder and Tribute in the Carolingian Empire. – Transactions of the Royal Historical Society, 5th ser., vol. 35, lk. 75–94, siin: lk. 91.

⁸³ S. Suchodolski. Die erste Welle der westeuropäischen Münzen im Ostseeraum, lk. 317–325, siin: lk. 321.

⁸⁴ K. Jonsson. The routes for the importation of German and English coins to the Northern lands in the Viking Age, lk. 221; G. Hatz, V. Hatz, U. Zwicker, N. & Z. Gale. Otto-Adelheid-Pfennige. Untersuchungen zu Münzen des 10./11. Jahrhunderts. Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis. Nova series 7. Stockholm, 1991, lk. 25.

⁸⁵ Raha kasutamise seisukohalt jagunes viikingiaegne Euroopa kaheks. Arenenud Lääne-Euroopas mün- te löödi ja loeti, ida pool (Skandinaavia maad, Poola, Eesti, Läti, Soome, Venemaa) kasutati võõrast raha kaalu järgi.

⁸⁶ K. Jonsson. The routes for the importation of German and English coins to the Northern lands in the Viking Age, lk. 209.

⁸⁷ K. Jonsson. The New Era. The Reformation of the late Anglo-Saxon Coinage. Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis. Nova series 1. Stockholm–London 1987, lk. 83–85.

unifitseeritud kujundusega münditüüp ja iga *danegeld* tasuti järelikult vaid ühesuguses, antud hetkel käibinud rahas.

Vaadeldaval perioodil, kuningas Aethelraed II Kõhkleja⁸⁸ valitsusajal (978–1016) olid münditüübid järgmised: 991–997 *Crux*; 997–1003 *Long cross*; 1003–1009 *Helmet*; 1009–1017/8 *Last small cross*.⁸⁹ Kuid pole teada mitte ühtki suuremat põhjamaade leidu, kus Inglise münte esindaks ainult üks, saarelt värskest riisutud ja otse koju toodud münditüüp.⁹⁰ Teiseks lubavad kroonika andmed, eeldusel, et Skandinaavia aaretesse on tõesti sadestunud *danegeld*, oodata neis Aethelraed II viimase, *Last small cross* tüüpi pennide ülekaalu, tegelikult on sellest rohkem aga nii *Crux*- kui ka eriti *Long cross*-tüüpi (vastavad arvud on 4251, 4930 ja 5906).⁹¹ Pealegi, kolmandaks, jätkus Inglise pennide muutumatult hoogne vool itta ka ajal, mil taaniraha (*danegeld*) enam ei makstud. Inglismaa ja Taani kuninga Cnut (Knud) Suure (1016–1035) esimesi, *Quatrefoil*-tüüpi rahasid on teada 5990, järgmist, *Pointed helm*-tüüpi 5474, ja viimast, *Short cross*-tüüpi 3325 eksemplari. Alles seejärel näivad Inglismaa-kontaktid olevat hakanud raugema.⁹² Neljandaks, Inglise rahadest mitu korda rohkem on selleaegsetes aaretes registreeritud Saksa denaare (koguni 266 200 eksemplari), ehkki sakslased maksid viikingitele sel perioodil lunaraha kõigest kolm korda.⁹³

See pole veel kõik. Valdav osa Skandinaavia avastatud toonastest aaretest ei koondunud mitte lääneviikingite maale Taani, vaid idavii-

kingite juurde Rootsi, eriti aga suhteliselt väikesele Ojamaa saarele. Seal ükski on viikingiaegseid, nii ida- kui ka läänepoolseid münte leitud rohkem kui Mandri-Rootsist, Taanist ja Norrast ühtekokku.⁹⁴ Kuidagi pole võimalik kujutleda, et tagasihoidlikul maalapil oleks elanud rohkem kurikaelu kui mujal Skandinaavias kokku. Sealseid talupoegi pankureiks pidada ei luba aga ajastu üldine kontekst.

Ja *last but not least*, käsitletava ajajärgu rahapajad ei pärine sugugi mitte ainult viikingite asualalt Skandinaaviast, vaid samavõrra ka teistest ümberkaudsetest maadest. Venemaalt (seal peamiselt läänemere- ja volgasoomlaste asualalt)⁹⁵ on leitud üle 50 000 hilisviikingiaegse Lääne-Euroopa mündi, Poolast avastatud niisuguste rahade koguhulk aga ulatub üle 100 000, mis on umbes sama palju kui Rootsigi vastav number. Koguni maailma äärel asunud Soomest teame umbes 5000 viikingiaegset Lääne-Euroopa denaari.⁹⁶ Eestist on registreeritud üle 15 000 peamiselt Saksa ja Inglise mündi.⁹⁷ 11. sajandi keskpaika peavad arheoloogid viikingiaja lõpuks, suur osa aardeid aga (Eestis näiteks enamik) pärineb 11. sajandi teisest poolest ja koguni veel 12. sajandi algusest. Kui aktsepteerida röövi ja maksustamise teooriat, siis pidanuks mööda jõukat Lääne-Euroopat alatasa ringi jõlkuma ida ja põhja poolt saabunud hambuni relvis kratid, riisudes teiste ausa tööga kogutud vara. Kuid ei arheoloogiline ega kirjalik allikmaterjal tõenda poolakate, eestlaste, soomlaste, lätlaste, venelaste jt. barbarite regulaarseid raharetki tsiviliseeritud maailma

⁸⁸ Aethelraed II Unready.

⁸⁹ V. Smart. *Sylloge of Coins of the British Isles* 28. Cumulative index of volumes 1–20. London, 1981, lk. xxxiv–xxxv. Viimane tüüp jätkus postuumselt ja selle lõpuaasta on diskuteeritav. Münditüüpide nimetused on tänapäevased ja tinglikud, tulenedes nende kujunduse mõnest iseloomulikust elemendist.

⁹⁰ K. Jonsson. The routes for the importation of German and English coins to the Northern lands in the Viking Age, lk. 209.

⁹¹ Samas, lk. 215.

⁹² Samas, lk. 216–217.

⁹³ Samas, lk. 207, 211.

⁹⁴ Numbrid muutuvad tänu uutele leidudele igal aastal, kuid suhtearv jääb püsima. Vt. K. Jonsson. Viking-Age hoards and late Anglo-Saxon coins. A study in honour of Bror Emil Hildebrand's *Anglosachsiska mynt*. Stockholm. 1987, lk. 7; Chr. Kilger. *Myntfund och den vikingatida silverhandeln*, lk. 27–28.

⁹⁵ V. V. Potin. Topografija naxodok zapadnoevropejskix monet X–XIII vv. na territorii drevnej Rusi. – Trudy Gosudarstvennogo Ėrmitaža 9. Numizmatika 3. Leningrad, 1967, lk. 106–194, kaart.

⁹⁶ Samas, lk. 207.

⁹⁷ A. Molvögin. Die Funde westeuropäischer Münzen des 10. bis 12. Jahrhunderts in Estland. Numismatische Studien 10. Hamburg, 1994, lk. 579.

vaadeldaval ajajärgul. On ainult hõbeda-aarded, kusjuures igal märgitud maal oma erijoonetega.⁹⁸ Järelikult ei saa needki pärineda ühest allikast, näiteks viikingite poolt kokku kantud tohutust rahakatlast, vaid peavad kajastama iga maa erisusteid Läänega.

Niisiis ei jätanud viikingite läände suundunud ja kirjalikes allikates nii eredalt kajastatud röövkäigud ning maksukogumine numismaatilisse ainesesse vähimaidki jälgi ei 9., 10. ega 11. sajandil. Järelikult tuleb nõustuda Kenneth Jonssoniga, kes juba 1990. a. tõdes, et ka läänest itta suundunud mündihõbeda voolus polnud neil mingit tähtsust ja väärismetalli sai liikuma panna vaid kaubandus.⁹⁹ Hoolimata rahalisest väljendusest võidi tribuuti tasuda ju natuuras, eriti toiduainetes, millest viikingivägi pidi tundma pidevat puudust.¹⁰⁰ Või juhul, kui makstigi hõbedas, kulus see lihtsalt meeste ja hobuste kõhutäiteks. Ja mõistagi ei saa, nagu 9. sajandigi puhul, unustada allikakriitikat ega tingimusteta usaldada vanu kroonikaid.

Kuidas kauplemine konkreetset toimus, selle üle spekuloida pole käesoleva kirjutise eesmärk. Rõhutagem siinjuures hoopis, et, nagu nägime, ei lõppenud hõbedakaubandus Kesk-Aasia kaevanduste sulgemise ja kaubateede katkemisega 10. sajandi keskel. Väärismetallipuudust kompenseerisid algul Bütsantsist ja lõunapoolsematest islamimaadest toodud rahad, seejärel aga Euroopa, esmajoones Saksamaa maardlad. Lihtsalt hõbe hakkas 10. sajandi keskel rohkem liikuma mõõda “teed kreeklaste juurest varjaagideni”, seejärel aga algele hoopis vastupidises suunas – läänest itta. Ent sadestus see endiselt samal alal – Skandinaavias, Soomes, Eestis, Lätis, Poolas ja Venemaal. Tervelt kolm sajandit, väga laias laastus aastail 800–1100, kestis nimetatud maades tõeline hõbedabuum.

Niisiis pööras alles hommikumaise hõbedavoolu katkemine rahavoogude suuna ümber ning põhjamaade näo lõplikult läände.

Siit järeldub, et vajadus hõbeda järele pidi siinsetel aladel olema nii suur, et selle rahuldamiseks tuli esimese millenniumi paiku globaalselt muuta kogu majanduslikku välissuhtlust. Kuid nende maade endi hõbedamajanduses ei muutunud kogu vaadeldud perioodil suurt midagi. Endiselt topiti raha potti ja maeti maha. See tõstatab küsimuse hõbeda rollist tollastes põhjamaade ühiskondades. Ilmselt pidi see kogu aaretega kaetud laialdasel alal olema võrdlemisi sarnane, ehkki loomulikult igal maal oma erijoonetega. Üsna lähedane oli ka ühiskondlik arengutase, mis mingil põhjusel näib eriliselt olevat väärtustanud hõbeda omamist. Nagu eespool märgitud, ei peidetud hõbeaardeid igaveseks (nagu näiteks kulda), vaid need olid kergesti ülesleitavad ja kättesaadavad. See omakorda aga osutab hõbeda mingile rollile ka igapäevases elus. Samas, nagu ilmekalt tõendavad maasse jäänud tohutud varandused, ei olnud hangitud väärismetalli järele olulist majanduslikku tarvidust. See on paradoks, mille lahendamine seisab alles ees.¹⁰¹



Ivar Leimus

(1953)

Lõpetanud Tartu ülikooli (1976) ajaloo erialal. Ajaloookandidaadi kraad 1989. a. Vanemteadur Eesti Ajaloomuuseumis, kus töötab alates 1976. a. Eesti Akadeemilise Ajalooseltsi esimees 2003. Soome Muinasmälestiste Ühingu ja Soome Numismaatikahüingu auliige. Uurimisteema: Eestis leitud viikingiaegsed Araabia mündid.

⁹⁸ Nt. I. Leimus. Kaupmees. – Eesti aastal 1200. Koost. ja toim. M. Mägi. Tallinn, 2003, lk. 43–68, siin: lk. 48–49; S. von Heijne. Särpräglad, lk.129–167; Chr. Kilger. Pfennigmärkte und Währungslandschaften. Monetarisierungen im sächsisch-slavisches Grenzland ca. 965–1120. Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suesia repertis. Nova series 15. Stockholm 2000, lk. 144.

⁹⁹ K. Jonsson. The routes for the importation of German and English coins to the Northern lands in the Viking Age, lk. 230.

¹⁰⁰ Samas, lk. 212.

¹⁰¹ Erinevaid seletuskatseid, kuid mitte eriti veenvaid vt.: B. Hårdh. Silver in the Viking Age, lk. 26. Artikkel on kirjutatud ETF grandil 5719 toel.